

## AZERBAYCANDA KİTABI DEDE GORGUD'UN ELMİ METNİNİN NEŞRİ PROBLEMLERİNE DAİR

Samet ELİZADE

Türkiyede ve Azerbaycanda gorgudşünaslığın gariş-gariş, addım addım irelilediyi me'lumdur. Kilisli Muellim Rif'etden sonra H. Araslı, O. Şâik Gökyay ve M. Ergin'in elmi neşrleri, M. F. Köprülü, A. İnan, E. Demirçizade ve başgalarının tarihi dilçilik araşdırmaları idrak ve tesevvürümüzde bir gorgutşünaslık piramidası ucaltmışdır. *Kitabi Dede Gorgud*'un setirleri söz-söz, kelme kelme ohunmuşdur. 70-ci illerin ortalarında Azerbaycan Dövlet Universitetinde *Kitabi Dede Gorgud*'a hesredilmiş elmi sessiyadan sonra dastanların çoh cehetli tedgigi genişlenmiş, halg yazıçısı Anar'ın *Dede Gorgud* senarisi ve çekdiği bedii filimden, hemçinin 1998-ci il Bakı neşrinden sonra dastanlar ictimai heyatta heyli külevileşmiştir. Meişet ocaglarına, neşriyyat ve gazetlere, hetta denizde neft keşfiyyatı aparan üzen bereye *Dede Gorgud* adı verilib /Oğuz, ozan ve gopuz kelmeleri çoh işlenen sözlere çevrilmiştir/. Son illerde *Kitabi Dede Gorgud*'la bağlı mühtelif elm saheleri üzre yeni araşdırmalar meydana çıhmışdır. İlk bahışdan fereh doğuran bu cehetde semeresiz bir megam da vardır: tarihçi ve coğrafiyaşünas da, folklorcu ve mifolok da, edebiyatçı ve çağdaş dilin tedgigatçısı da *Kitabi Dede Gorgud*'un metnine tez tez müdahile edir, peşekar metnşünas mövgeyinden çıhiş etmeye ve tebi ki, ayrı-ayrı sözlerin ohunuşunu ve yozumunu teftiş etmeye çalışır. Teessüf doğuran cehet odur ki, her hansı sözün yeni fergli ohunuşunu teklif edenlerin bir gismi esasen sensasiya yaratmag, orijinal görünmek, evvelki neşirleri her bir vechle hörmetden salmak yolunu tuturlar.

*Kitabi Dede Gorgud*'un tarihi, coğrafi, edebi, mifoloji, bedii, estetik, bir sözle, ayrı-ayrı içtimai elm seheleri istigametinde ohunuşu /tehlili/ bugün de, sabah da devam edecektir; lakin lingvistik, daha konkret desek, dilçilik metnşünaslığı bakımından ohunuşu /yeni transkripsiya ve transliterasiya işi/ başa çatmag üzredir, mubahise doğurabilecek 5-10 /beş-on/ sözden sohbet gede biler; lakin ohunmuş metnde onlarca söz ve ifadenin elmi yozumunda mübahiselerin gelecekde de olacağı labuddur. *KDG*'ın adında gösterildiği kimi, dastanların dili oğuz tayfalarının dilidir; bu dil ozan dilidir; orta esrlerin elyazma kitabının normalarına uygunlaşdırılmış danışig-folklor dilidir; bu dil, dilşünasların dediyi "sintagmatig fonetika" vahidleri ile - rengareng söylemler ve transformlarla zengindir. Çoh zamanmış, *Egrek derler*, bir yigit dutsagmış. Sonra *Emen derlerdi*, bir kişi altı kere vardı, hasarı alamadı.

Oğuzdan *Ganturalı derler*, bir yigit varmış. Bulursam, buldum, bulmazsam, *Tanrı verdi, Tanrı aldı*, neyleyeyin ve s. misalları hatırlatmadan megsed onu söylemekdir ki, metni anlamag geder hiss etmek de eyni derecede vacibdir. Bir neçe sözün ohunuşuna digget edeg.

Demek olar ki, bütün gorgudşünasların bir cur ohuyub gebul etdiyi sözleri /bu sözler Salur Gazan'ın gardaşı Garagüne haggındadır/ Ş. Cemşidov bu şekilde ohumagda tekid edir: "Gara dere ağzında garaul duran/?/, gara buğa derisinden Püşekinini /?/ yapığı olan ..." daha sonra müellif ifadesine mezah gatarak yazır: "Naşirlerin hamısı *püşek* /yapıncı/ sözünü bu 50-60 yaşlı kişinin *beşiyi* şeklinde ohumuşlar"<sup>1</sup>

*Kitabi Dede Gorgud*'un heç bir setrinde *garaul duran* ifadesi ve *püşek* sözü işlenmeyib. Eslinde, *gadir veren* olan ifade her iki elyazmada çoh aydın yazılmışdır; Vatikan nushesinde /gırası: V/ herekelenmiş *gadir* sözü Drezden /gırası: D/ nüshesinde 32 defe işlenmiş ve ifadenin ikinci terefi de aydın-aşkar ohunur; tekçe 149 ve 267-ci sahifelere bahmag kifayetdir. *Beşik* sözü D-de hem *ya* hem de *ya*'sız 10 defe tekrarlanıb. Bize aydın deyil ki, bu söz *püşek* şeklinde nece ve niye ohunmalıdır? Evvela, *puşek* yoh *puşak* / Farsça پوشیدن *puşiden* fe'linden /sözü mutleg *vav* herfiyle yazılır/ "örtük" me'nasındadır/. İkcinci, metndeki *yapıg* sözü de sadece "örtük" me'nasındadır; /bu söz tarihen ancag yeniçerilerde geyilen üst geyimin adı /yapıncı/ me'nasında işlenmişdir/. Belelikle, hemin cümlede *beşik* sözünü *puşak* gimi gebul etmiş olsag, "beşiyinin örtüyü" evezine "örtüyünün örtüyü" gimi mentigsiz, me'nasız birleşme alınır. Nehayet, "beşik" sözü dastanlarda gehramanların te'yin-vesflerinin, tesvirlerinin bedii mentigine uygundur; çünkü bütün tesvirlerde oğuz gehremanlarının keçmiş heyatına işareler vardır.

Başga bir söz. *KDG*'da altı defe işlenmiş *aşug* sözü /D, s 128, 129, 206, 239, 247, 297/ katib terefinden tereddüde gah *a* /elif/, gah da *iy* /elif+ya/ saiti ile yazılıb: "At, yarag ve *işig* bekilin, Bekil içinde degil!" /s. 247/. Bunun sebebi odur ki, *aşig* sözünün dastandaki metn me'nası XV-XVI esrlerin katibleri üçün anlaşılma olmuşdur. Bugünkü Azerbaycan folklorcularından biri hemin sözü "oğuz igitlerinin alnına berkidilen güzgüden eks olunan işig" gimi izah edir. Halbuki XIII esr lügeti *Es-sihah el-ecemiyye*"de<sup>2</sup> /müellifi: Fehreddin Hinduşah Nahcivani, 1330-da vefat etmiş/ bu söz "başga geçirilen zireh geyim" kimi şerh olunmuşdur. /Rebguzinin *Gisesül-enbiya* eserinde de eyni me'nada işlenib/. Yuharıdaki misalda "Bekil içinde degil!" ifadesi de hemin me'nanı tesdig edir. M. Ergin de sözün "demir başlig" me'nasını göstermişdir.<sup>3</sup>

*Kitabi-Dede Gorgud* metnşünaslığı mövzusunda megale yazan Vahid Zahidoğlu esasen inkarçılıg mövgeyinde dayanarag, Türkiye ve Azerbaycan

<sup>1</sup> Ş. Cemşidov. "Kitabi Dede Gorgud". "Örnek" neşriyyatı, Bakı, 1997, s. 5.

<sup>2</sup> Hinduşah Nahcivani, *Es-sihah el-ecemiyye*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Şergşunaslıg İnstitutu, Bakı, 1993.

<sup>3</sup> *Dede Korkut Kitabı, II, Indeks*, Ankara, 1991. s. 143.

metnşünaslarının uğurları üstünden demek olar ki, hett çekir. Müellif bu vahtadek düzgün ohunmuş bir çoh sözlere elmi esas olmadan başka cür ohuyub izah etmeye çalışır; onun fikrinde, sözlere ohunuşunu degikleştirmeyin “Nicat yolu” cığatay abidelerinde, gırgız, altay, tofalar, tuva, hakas ve s. Sibir erazisindeki Türk dillerinin faktlarındadır.<sup>4</sup> V. Zahidoğlu yazır: “Türkiye ve Azerbaycan naşirleri... dastanın umumtürk ehemmiyetini azaltmış, onu tekçe oğuz dilleri mecrasına sığdırmağa çalışmışlar. Halbuki ne M. Kaşgari devründe, ne de sonraki dövürde halis oğuz dili anlayışı olmamıştır”<sup>5</sup> Bu mülahizeler üç sebebe göre besit ve nağisdir:

1. Dastanlar objektif olarak Oğuz-Türk dillerine mensubdur; Dastanları “Oğuz dilleri” mecrasına sığdıran “Türkiye ve Azerbaycan naşirleri” deyil, ilk defe geleme alan ve ya sonralar uzununu göçüren katib Sahib es-Selam Abdulla bin Ferec Kendhudadır; Bele ki, KDG’un üstünde ohuyurug: *Kitabi Dedem Gorgud ela lisani-tayfeyi-oğuzan*.

2. Dil materialının özü subut edir ki, KDG bütünlükle Oğuz Türkçesinde yazılıb /bezi Gıpçag unsurlerinin de Oğuzcanın bir başka tezahür forması hesab edirik/.

3. “Oğuz dili anlayışı” M. Kaşgarinin *Divanı-Lügat it-Türk* eserinde “Oğuzca”, “Oğuzların dili” sözlere ile bir neçe defe ifade olunmuşdur. V. Zahidoğlu’nun ohunuş ve yozum bahımından yanlış saydığı üç numune hatırlatmagla kifayetlenirem.

H. Arashı, M. Ergin, Ş. Cemşidov ve başgaları terefinden *oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir* kimi ohunmuş cümlede<sup>6</sup> Üçüncü sözü O. Ş. Gökyay V-ye esasen *sirridir* kimi ohunmuşdur. V-de bu sözün yazılışı şübhe doğurur; Çünkü söz kökünün altında iki kesre ve -iy mensubiyyet şekilçisini ayrıca ve konkret ifade eden *ya* herfi işlenmiştir. Hatta söz üstündeki teşdide benzeyen işareni iki nökte kimi ohumag mümkündür. /V katibinin yazdığı *sin* herfinde dişler her yerde göründüyü halda, burada ancag ortadaki diş görünür. Kuman edirik ki, katib sözün başlangıcında *ya* herfinin altında iki nökte goymağı unutmuşdur; Hemin nögteler nezere alındıgda bu söz yine *yitiri/yetiri* ohunur/. Lakin V katibi doğrudan da, *sirr* sözünü nezerde tutub yazmışsa, onda hemin kontekst elave izahat teleb edir. Bu barede V. Zahidoğlu bele yazır: “H. Arashı, M. Ergin, S. Alizade ve Ş. Cemşidov D nüshesindeki sözü *yetiridir* şeklinde ohumuşlar. M. Ergin *yetiri* sözünü “yetişen, böyüyen, yetiştiridiyi, böyütdüyü” şeklinde me’nalandırmıştır. S. Alizade ve diger naşirler de *yetiri* sözünün buna yakın bir me’nada -“yetirme” me’nasında işlendiğini geyd etmişler... yalnız O. Şaik Gökyay V nüshesindeki *sirridur* variantına üstünlük vermiştir. O yazır: “... Giriş bölümünde geçen *Oğul atanın sirridur* cümlesi Erebedeki *El-valedü sirru ebihî* cümlesinin tam çevirisidir. O. Şaik bu küçük geydle kifayetlenmiş, elave heç bir izahat vermemiştir. Müellif D nüshesindeki *yetiri/yetri* sözünün mazmununu müeyyenleşdirmeye cehd gösterseydi, her iki nüshede eyni fikrin ifade olunduğunu

<sup>4</sup> LOGOS, 2. Bakı, "Elm", 1997, s.133-161.

<sup>5</sup> Hemin menbe, s.134.

<sup>6</sup> 1988-ci il Bakı neşrinde de beledir.

görmeye bilmezdi”<sup>7</sup> V. Zahidoğlu’nun fikrinde, “ilk bahışdan ele görünür ki, *sirr* ve *yetri* sözleri me’na e’tibarile fergli leksik vahidlerdir. Lakin diggetli araşdırma neticesinde aydın olur ki, *sirr* ve *yetri* sözlerinin her ikisi “eyni” me’nasını daşıyır /kursiv menimdir- S. E./ ... *Yetri* sözü... KDG’da sifet-zerf funksiyası daşıyır”<sup>8</sup> Bu mülahizeler de bir neçe megamla razılaşmag mümkün deyil.

1. Yuharıdaki izahatda *sirr*, *yetri* ve *eyni* sözleri sinonim kimi başa düşülür. Bu sözler heç nisbi sinonim de deyil, ayrı-ayrı leksik vahidlerdir; *eyni* sözünün birinci iki sözle dil sistemi ve ya KDG’daki kontekst bakımından heç bir elagesi yohdur.

2. *Yetir* sözünün *yetmek* /*yetişmek*/ fe’linden töremesi ve M. Ergin’in gösterdiği me’nada derk olunması şübhe doğurmur. *Atanın yetiridir* birleşmesinde ikinci teref tarihen *-ir*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şekilcili fe’li sifetden tecrid olunmuş isimdir, KDG’un dilinde sifet-zerf funksiyası daşımır. Orta esr yazılı abidelerinin dilinde bele fe’li sifetler kifayet geder işlenmişdir: *Uyur* fitneni oyatdurmazam<sup>9</sup> *Gezir* ayağum yohdur<sup>10</sup> Müasir dildeki *yadır* /giymetli şey, gızıl-gümüş/, *gelir*, *gesir* ve s. isimler de bu struktur tarihi inkişaf yolundan geçmiştir.

3. Atalar sözü ve zerbi-mesellerin, umumen paremik vahidlerin çoh zaman forma-mezmun paralelizmi üzerinde gurulması, gafiyeli olub, bir növ, beyt teşkil etmesi me’lumdur. Bu misalda da *yetiridir* - *biridir* sözleri gafiyeye gimi işlenir ve birbirini tamamlayır. Hatta V katibinin *sirridir* sözünü meğbul saysag bele, hemin cümle-konteksti leksik-grammatik cehtden ahıradek izlemeliyik; çünkü burada *sirr* sözü ne tengitçinin gösterdiği *eyni*, *eynen* me’nasında, ne de onun megalesinin adındaki, ye’ni muasir Türk dillerindeki me’nasındadır. *Sirr* sözü ancag orta esr yazılı abidelerinin dili üçün meğbul sayıla bilecek, Ereb dilindeki *diger* me’na çalarında /ürek, can/ başa düşülmelidir. Demeli, eslinde, cümlenin verkülden sonra gelen sözleri heberin /*atanın yetiridir*/ ikinci terefini izah etmeye, aydınlaşdırmaga hidmet edir: oğul atanın üreyidir /canıdır/ -iki gözünün biridir.

KDG’un girişinden geçen *Geldin, ol kim solduran soydur...* cümlesinin ilk sözü V-de “evvelki, ikincisi, üçüncüsü” sözleri ile evez olunmuşdur. O. Şaik ve M. Ergin neşrlerinde *geldük* şeklinde verilmişdir. H. Araslı’nın ve bizim seçdiyimiz varyant Azerbaycan Türkçesinde canlı danışığ üçün seciyyevidir, nağıl ve dastanların tehkiye dilini temsil eden, grammatik cehtden umumi şehslilik bildiren tebiif ifade formasıdır. V. Zahidoğlu modallaşmış umumi şehsli /zahiren 2-ci şehsin tekindedir/ fe’li transform olan, “sagır nun” sesi ile biten “geldin”, söz-formasının varlığı ile razılaşmayarag yazır ki, hemin sözün kökü *geld*’dir, Altay ve Teleut dillerinde *geld* “gelin” demektir; güya buradaki *-in* yiyelik hal şekilcisidir; ona göre de *geldin* sözü “gelinin” kimi anlaşılmalıdır<sup>11</sup>

<sup>7</sup> hemin menbede, s. 138.

<sup>8</sup> Yene hemin menbede, s.138-139.

<sup>9</sup> Şuhedaname, 172a.

<sup>10</sup> Şuhedaname, s.37a.

<sup>11</sup> hemin menbede, s.142.

Evvela, müellifin geyd etdiyi gimi düşünülürse, *geldin*, sözünü ister-istemez cümlede özünden sonraki sözlerle grammatik elagede gavramag lazım geler /bu ise mümkün deyil/.

İkincisi, *görmek* fe'li öz işlendiği şekilde KDG'un bütöv kontekstine /canlı danışığa, dastan-nağıl tehkiyesine/, umumi dil uslubuna ve poetikasına münasib ve uygun olduğu geder de yapışıglıdır. Bu söz gördüyümüz grammatik çeşidinde konkret mekan dahilinde daha çoh sayılı dinleyiciye yönelmiş, onların diggetini çekib seferber eden, hususi kommunikativ elage yaratmag enerjisi ile seçilen ve ozan nitgindeki fikirlerin tebiî aharında "dörd dürlü" gadının seciyyelendirilmesi için sadalama intonasiyasını te'min eden leksik-grammatig vahiddir.

Üçüncüsü, her iki elyazmada *garı* ve *övret* sözleri işlenmiş /onlardan üçü menfi tarzde tegdim olunmag için hatırladılmışdır ve onların *bebek*'lerinden /uşaqlarından/ behs olunmuşdur, yegin ki, tezedden "gelin getirmeye" hacet yohdur. Bir de "gelin" sözü bir bakirelik, me'sumlug ve suçsuzlug çalarları eks etdirmirmi?

Dördüncüsü, her kes bilir ki, Türk dillerinde cümlede yiyelik hallı söz teklikde işlenmez: ya özünden sonra mensubiyet şekilcili söz talep edir, ya da heber şekilcileri gebul edir /şehs evezlikleri be'zi goşmalarda da *-ile, üçün, gimi, geder* - işlenir/. Bu cümlede bele veziiyyet yohdur. *Bamsı Beyrek* boyunda Baybörenin: *Mere, benim oğlum başmı kesdi, ganmı dökdi?* sualına *Beli, baş kesdi, gan dökdi, adam ahtardı* cavabını verirler. Vahid Zahidoğlu'nun fikrince, burada *aharmag* sözü muasır dilde işlenen me'nada deyildir; *Ahtardı* sözünü Yakut dilindeki "saymag, hesap aparmag" me'nasında anlamag lazımdır. Doğrudan da, hemin söz çağdaş dilimizdeki me'nada deyil. Bunun için M. Kaşgari lügetinin 1 cildine bahmag kifayetdir: *ağtarıldı - yerga urıldı, yıkıtıldı...*<sup>12</sup> M. Ergin de bu sözü "yere inmek, atdan inmek" kimi izah etmiş, biz de bu me'nanı gebul etmiş<sup>13</sup> /ve bile bile hemin sözü 2-ci defe *ahtırıldı* gimi *lahmag* fe'li ile eyni kökden olduğunu nezere alarag/ transkripsiya etmişik<sup>14</sup>

KDG'un degig ve sehîh neşrleri için düzgün elmi metn yaranmalıdır; bele bir metn ancak D ve V nüshelerinin tarihi dilcilik /imla/ prinsipleri ile mugayisesi esasında mümkündür. Şübhesiz, be'zi sözlerin ohunuşunda tereddüd, inamsızlıg ve ya anlaşılmalızlıg halları istisna edilmir. Bele halların aradan galdırılması için en yahın imkanlar tükenmeyib. Meselen, eski Anadolu elyazmaları ve XV esre gederki Azerbaycan yazılı gaynagları bu cehtden kifayet geder öyrenilmemişdir. Bu yazıda adı geçen XIII esr lugatı *Es-sihah el-ecem* bele menbelerdendir. Bu lugetde onlarca söz KDG'daki hususi sözlüyün degigleştirdilmesi, şübheden hilas olması imkanı yaradır. Meselen, cenkde çalınan *borı, belirsiz, gusgun, bunı, demrenlu og, buzagi, garanu, gagımag, yangu, gargaşa, adlu /meşhur/, sağış, sağrag, aşıg, suki, keleçi,*

<sup>12</sup> M. Kaşgari. *Devonu Lugotit Türk*, I, Toşkent, s.248.

<sup>13</sup> 1988 Bakı neşri, s.220.

<sup>14</sup> 1988 Bakı neşri, s. 121...

*sayvan, aşud, becidlemek, turfende, teferruc eylemek, depelemek* ve s. sözler KDG'un D nüshesindeki aynı sözlerin imlasına /*Es-sihah el-ecem*'de de herekesizdir/ ve me'nasına /degig me'na Farsça karşılığında müeyyenleşir/ uygundur.

Hemin lugetde اودلو *udlu* ve اودسوز *udsuz* sözleri karşısında شرمسار *şermsar* ve بیشرم *bişerm* sözleri durur; Farsça سراب *serab* sözü "ılgım-salgım" goşa sözü ile izah olunub. Buradan aydın olur ki, *salgım-salgım dan yelleri esdiginde* misrasındaki ikileme heç de "serin-serin" deyil, havanın *ılgım* gimî "dalga-dalga" yayılması me'nasındadır. Farsça آسان *asan* sözü Türkçe گز *genez* /daha geniş/ sözü ile izah edilib/ KDG'un Türkiye ve Azerbaycan neşlerinde hemin söz *gögez, genez, genez* şekillerinde verilmiştir/. Farsça *verziden* /meşg etmek/ fe'li karşısında Türkçe "dürüşmek" yazılmışdır ve s.

*KDG* metninin elmi neşlerinde düzgün ohunuş ve imlaya riayet etmek,- *degig me'na* demektir, her cehetden hegigi elmi tehliller aparmag imkanı yaratmag demektir.